

В. В. Лучик
МОТИВИ НОМІНАЦІЇ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ В
ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ І ТЮРКСЬКИХ МОВАХ (на матеріалі
гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя)

Відомо, що процес мислення і відображення навколишнього світу відбувається принципово однаково в мозку людини будь-якої раси чи національності. Однак характер усвідомлення сприйнятих реалій та мовні засоби їх номінації у різних народів, як правило, різні, що свідчить про нетотожність мови й мислення і про особливості відбиття національної ментальності та "картини світу" в конкретних мовах. У деяких народів така ментальність може бути ледь відмінною (наприклад, у генетично споріднених і близьких за умовами розвитку народів), а в інших вона помітно різниється (наприклад, у народів, що належать до різних етномовних сімей чи знаходяться на різних ступенях розвитку цивілізації). Однією з мовних сфер, де виявляється помітною специфіка усвідомлення навколишнього середовища носіями мов різних сімей, є гідронімія, яка досить добре зберігає номінативні особливості різних епох.

У Середньому Дніпро-Бузькому межиріччі, на матеріалі якого проводиться аналіз, представлені гідроніми двох мовних сімей - індоєвропейської і тюркської. За відбором мотиваційних ознак для називання водних об'єктів індоєвропейські гідроніми, основу яких становлять праслов'янські й українські назви, характеризуються відносною спільністю й одноплановістю. Що ж до тюркомовних назв, то вони частково відрізняються від індоєвропейських у виборі мотивів номінації, у зв'язку з чим виникають певні підстави для протиставлення й порівняння в рамках досліджуваного ареалу двох мікросистем - гідронімії індоєвропейських мов і назв тюркомовного походження. Незважаючи на регіональне обмеження й кількісно-хронологічну диспропорцію (гідроніми тюркського походження в кільканадцять разів поступаються назвам з індоєвропейських мов і охоплюють менш тривалий період формування - з II пол. I тисячоліття до XVIII ст. н.е.), кожна з порівнюваних груп гідронімів у значній мірі відбиває "загальносімейні" номінаційні ознаки.

До найдавніших утворень (не пізніше III тисячоліття до н.е.) належить прайндоєвропейська з походження назва місцевості і річки *Уман(ка)*

¹ Умовні скорочення подаються за зазначеною працею автора

л.Ятрані п.Синюхи л.Пд. Бугу; Urna [12: 580], утворена від і.-с. *au- "віддалятися; зникати; далечінь; далекий; далеко і т.ін." за допомогою форманта *-ma/*-mana з атрибутивним значенням, буквально "віддалена місцевість, річка" (докладно про походження автохтонних гідронімів досліджуваного ареалу див. [7: 6-175]). Після розпаду етномовної індоєвропейської спільності (з кін. III тисячоліття до н.е.) і до розпаду праслов'янської мови (серед. I тисячоліття н.е.) в Середньому Дніпро-Бузькому межиріччі переважають гідроніми праслов'янського походження з переважно "водною" або іншою географічною семантикою: р.**Тясмин** п.Дніпра [12: 576-575] < ***тєсмьнь** "порубіжжя, межа" < *tes-/ *tєs- "тєсати, робити зарубку і т.ін." + *-ma / *-men'; стр. **Сроса** в бас. р.Синиця л.Пд.Бугу (с.Шамраївка Ульяновськ. р-ну [9]) < псл. *съ- "гарний, добрий; великий" + *rosa "вода, волога"; б.**Санота** на узбережжі Дніпра (с.Деріївка Онуфрїївськ. р-ну [1]) < псл. *san- "рідкий, текучий" + *-ота; р.**Буки** п.Плетеного Ташлика л.Синюхи л.Пд. Бугу (с. Новомиколаївка Новоукраїнськ. р-ну [9]) < псл. *bukъ "місце у водоспаді, де вода вирує при падінні, яма, вибита водою; водовертъ"; стр. **Муха** в бас.Синюхи л.Пд.Бугу (с.Підвисоке Новоархангельськ. р-ну [1]) < псл. *muxa < і.-с. *meu(s)- "вогкий; трухлявий, брудний"; р. **Вись** л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 85] < псл. *vis- "рідина; розливатися, текти"; р.**Висунь** п.Інгульця п.Дніпра [12: 104] < псл. *vis- "рідина; розливатися, текти" + *unь; б.**Линиц(ка)** п.Інгулу л.Пд.Бугу [2] < псл. *lina/ *lєna "місце збирання талої води, що стрімко сходить зі схилів, утворюючи бурхливі потоки чи невеличкі річки" + *-ina; р.**Тікич** п.Синюхи л.Пд.Бугу [3,3: 294] < псл. *tyk-/ *tьk- + **-ичь** "вибиті (водою) впадини чи штучно створені ями, які служили межовими знаками на лузі" та ін.

Унаслідок міграцій та міжетнічних контактів паралельно закріплювалися гідроніми з інших давніх індоєвропейських мов: фракійської: р.**Ятрань** п.Синюхи л.Пд.Бугу [12:641] < *ie-tr- "швидкий, стрімкий (про воду)"; іллірійської: руч.**Калабарка** л.Тясмину п.Дніпра; **Калабарокъ** [12: 228] < *Kalabara < *kal- "чорний, брудний" і *bara "маленька річка, ручай"; іранської: р.Дніпро [12:173] < don (danu) "ріка, вода" + ірг- остаточно не з'ясованого походження; готської: **Південний) Буг** < **Богъ** < ***Bagossola** < bak- "потік, ручай".

Це, звичайно, не всі дослов'янські, праслов'янські та іншомовні індоєвропейські гідроніми (докладно про давні іншомовні гідроніми індоєвропейського походження див. [8: 5-20]). Однак і ці давні назви виявляють чітку картину основних мотивів номінації - домінування гідронімів, що виникли за фізико-географічними ознаками об'єктів і мають переважно основи: 1) з різнотипною "водною" семантикою;

2) з різноманітною "сухопутною" семантикою. Серед обох груп переважають похідні від архаїчних чи продуктивних географічних термінів. Інші мотиви номінації, які стали продуктивними в так звану історичну добу (за відношенням чи належністю водних об'єктів до рослин, тварин, населених пунктів, людей і т.ін.), у дослов'янських гідронімах представлені поодинокими прикладами (наприклад, р. *Турія* п. Великої Висі л. Синюхи л. Пд. Бугу [12: 575] < псл. *turъ> "буйвіл" + жа в посесивному значенні) або й зовсім відсутні.

Така номінаційна закономірність в основному зберігається в прото-, давньо- й староукраїнських назвах: р. *Лугул* л. Пд. Бугу [12: 222-223] < *Qgъль> "місцевість між річками, що сходяться; клин чого-небудь; край, кінець; житло"; п. рук. Дніпра *Конотопка* [12: 268] < *konotorъ "болото, драговина, де загрузали коні"; р. *Помічна* л. Чорного Ташлика л. Синюхи л. Пд. Бугу [12: 437] < *пмок* "скріплені між собою в'язки горсток конопель, прикладених дерканом і занурених у воду річки чи ставка дня вимокання" + *-на* та ін. (Саме в цей постпраслов'янський період паралельно закріплюються замість іншомовних індоєвропейських тюркські утворення). Однак з кожним новим етапом формування автохтонних гідронімів спостерігається поступове урізноманітнення мотивів номінації, а в староукраїнську добу й, особливо, в останні століття система найпродуктивніших мотивів номінації стає розмаїтою за рахунок різнотипних похідних з відносним чи присвійним значенням (період втрати тюркомовного впливу і закріплення іншомовних слов'янських та східнороманських назв): б. *Підмакарівська* (с. Макаріха Знам'янськ. р-ну [9]), став *Комишуватий* (с. Погребнякове Новгородківськ. р-ну [1]), р. *Писарівна* л. Інгулу л. Пд. Бугу [12: 422], *Броварна* п. Синюхи л. Пд. Бугу (с. Нерубайка Новоархангельськ. р-ну [9]) та ін. При цьому домінуюча в давні часи мотивація фізико-географічними (водними чи сухопутними) ознаками об'єкта залишається високопродуктивною: б. *Топильце* (с. Верещаки Олександрівськ. р-ну [9]), мочар *Мокрятина* (с. Даріївка Кіровоградськ. р-ну [9]), р. *Крутоярка* л. Інгулу л. Пд. Бугу [12: 298] та ін. Така ж картина спостерігається серед неавтохтонних слов'янських і східнороманських назв пізнього походження: б. *Дача* (с. Іванівка Світловодськ. р-ну [1]) < рос. *дача* "лісова ділянка - самостійна господарська одиниця" [13, 2: 215; 4, 2: 15], р. *Дригена* л. Тяміна п. Дніпра [12: 61] < пол. *drygać* "дрижати" + -eńa, оз. *Лаки* (с. Клинове Голованівськ. р-ну [9]) < молд., рум. іас "озеро, став" [4, 3: 186] та ін. (докладно про іншомовні слов'янські та східно-романські гідроніми пізнього походження див. [8: 52-66]).

Зважаючи на те, що тюркські племена з'явилися на теренах сучасної України лише після прусування з Алтаю вглиб Західної Європи

войовничих гунів (IV -V ст. н.е.), назви тюркського походження закріплюються в досліджуваній гідронімії лише з II половини I тисячоліття і до XVIII ст. Пізніший характер тюркізмів порівняно з праслов'янськими і давніми індоевропейськими назвами частково компенсується значно повільнішою архаїзацією лексики тюркських мов [див. 6: 31].

Основною відмінністю тюркомовної гідронімії з номінаційного погляду є відсутність на будь-якому хронологічному зрізі явно домінуючої "водної" мотивації. На приблизно тридцять зафіксованих нами тюркізмів припадає понад десять мотивів номінації з невисокою продуктивністю більшості з них. Основи таких гідронімів указують на: 1) непридатність води для вживання: р.*Аджамка* л.Інгулу л.Пд.Бугу; *Аджсинка* [12: 19] < д.-тур. *аджы* "гіркий" (докладно про походження гідронімів з тюркськими основами див. [8: 21-51]); 2) характер води: дж.*Бургелі* (с.Веснянка Добровеличківськ. р-ну [9]) < тур. *burge* "свердло" + -іі/-лу з відносним значенням, р.*Ірклій* п.Тясмину п.Дніпра [12: 223] < тюрк. *irk-* "зупинитися; збиратися у вмістилище, нагромаджуватися (про воду) і т.ін." + -іі/-лу, р.*Кайнар* п.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 228] < осман. *кайнар* "джерело, що сильно б'є"; 3) заболоченість: р.*Цибульний* п.Дніпра [12: 598] < тюрк. *sibinlik* "болотяна місцевість, де багато комарів" ; 4) колір води, ґрунту, місцевості: р.*Кагарлик* л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 226] < д.-тюрк. *koğar* "робитися синім, блакитним", осман. "робитися зеленим, синім" + -лу/-лук, р.*Корабельна* л.Пд.Бугу [12:86] < тур. *kağa* "чорний" + *bâl/bel* "горб, ущелина, вузький прохід в горі"; 5) незасвоєність місцевості: б. *Байдан* (с.Каніж Новомиргородськ. р-ну [1]) < татар. *байдан/майдан* "пустир, незабудоване місце"; 6) рельєфні особливості: б.*Бар'як* (с.Вікнина Гайворонськ. р-ну [1]) < тюрк. *байрак* (укр.діал. *бар'як*) "ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником", яр. *Сучку* л.Малої Висі л.Великої Висі л.Синюхи л.Пд.Бугу [10]) < тюрк. *су (у)* "вода, струмок, річка, озерце" + *чоку* "вершина, пік"; 7) характер ґрунту, берега: р.*Кільтінь* л.Великої Висі л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 250] < тур. *kil* "глина; болото, багнока" + *тан* "ріка", р.*Ташлик* л.Чорного Ташлика л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 556] < тюрк. *таш* "камінь" + -лу/-лук; 8) формальну подібність: р.Сагайдак л.Інгулу л.Пд.Бугу [12: 482] < тюрк. *сагайдак* "лук; чохол для стріл та лука"; 9) місцезнаходження: б. *Тушь* у бас. Чорний Ташлик л.Синюхи л.Пд.Бугу [11] < тюрк. *туш* "протилежне місце"; 10) наявність риби, тварин: б. *Баличка* (с. Могутне Кіровоградськ. р-ну [1]) < тюрк. *балик* "риба", р.*Громоклія* п.Інгулу л.Пд.Бугу [12: 156] < тюрк. *argamak/argumak* "породистий кінь" + -іі/-лу, р.*Сугоклія* в бас.Інгулу л.Пд.Бугу [12: 538-539] < д.-тюрк. *sogag* "сайга, дика коза" + -іі/-лу; 11) відношення до власників, родичів і т.ін.: р. *Біанка*

л.Інгулу л.Пд.Бугу [3, 2: 155]) < тюрк, **бий** "правитель; глава клана чи племені, підлеглий вождь; знатна особа, начальник тощо" + **ян (йан)** "сторона, бік, оточуюча місцевість, околиця", б.**Бабаличка** (с.Могутне Кіровоградськ. р-ну [1]) < тюрк, **бабалик** "тесть, вітчим"; 12) сакральність географічних об'єктів: р.**Мамайка** л.Інгулу л.Пд.Бугу [5] < **мамай** "кам'яна статуя в степу" < Мамай (особове ім'я визначного татарського хана XIV ст.), колод. **Мей** (с.Велика Виска Маловисківськ. р-ну [9]) < д.-тюрк. **май** "святий, священний", **умей** "дух води й землі", стр.**Пірсу** (с.Котівка Нвомиргородськ. р-ну [9]) < тюрк. **пір** "святий" + су(у) "вода, струмок, річка, озерце"; 13) символічну множинність: р.**Вешка** п.Інгульця п.Дніпра [12: 47] < тюрк, беş "п'ять" + каја "скеля", р.**Беш-Байрак** пр.Мертвоводу л.Пд.Бугу [12: 47] < тюрк, **беш** "п'ять" + **байрак** "ліс у яру...".

Базуючись на спільних з індоєвропейськими мовами мотивах номінації, тюркізми мають, крім відзначеної, і деякі інші особливості в продуктивності їх використання (наприклад, часте повторювання назви **Ташлик** для різних водних об'єктів) або ж інші мотиваційні ознаки (наприклад, досить регулярну реалізацію сакральних утворень чи не притаманну для індоєвропейців символічність числа "п'ять").

Загальний стан у системі тюркомовної номінації водних об'єктів пояснюється кількома причинами: 1) специфічними екстралінгвальними факторами (кочівний спосіб життя, мусульманська віра, азійська культура і традиції тощо); 2) особливістю тюркських мов, які завдяки аглютинативному типу, ізафету, синкретичності іменних основ і т.ін. розширюють номінативні можливості лексем; 3) пізнішим рівнем реконструкції і часом виникнення тюркських назв, через що первісні традиції називати водні об'єкти переважно за власне водними ознаками частково втрачені (можливо, вони значно стабільніші на автохтонних для тюрків теренах); 4) відсутністю тюркомовного впливу на формування досліджуваної гідронімії протягом останніх майже трьох століть; 5) меншою відмінністю між тюркськими мовами, ніж між індоєвропейськими, через що в тюркомовній гідронімії спостерігається відносно менша кількість номінативних варіантів на позначення одних і тих же мотиваційних ознак.

1. Анкета ономастична кафедр української мови й філологічних дисциплін Кіровоградського педуніверситету, укладена за зразком відповідної анкети Інституту української мови КАНУ для збирання матеріалу в Кіровоградській області (1985-1992 рр.).
2. Военно-топографическая карта России, составленная в масштабе 3 версты в дюйме. 50-60 гг. XIX в. ЦНБ НАНУ, зал картографії.

3. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Відп.ред. О.М. Маринич. - К.: УРЕ, 1989-1993.-Т.1-3.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О.С.Мельничук. - К.: Наук, думка, 1982-1989.-Т.1-3.
5. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. 1779 г. ЦНБ НАНУ, зал картографії.
6. Клоусон Дж. Лексико-стилистическая оценка алтайской теории. - Вопросы языкознания, 1969. - № 5.
7. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. - Кіровоград, 1996.
8. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. - Кіровоград, 1999.
9. Матеріали ономастичних експедицій у Кіровоградській області, проведених кафедрами української мови й філологічних дисциплін Кіровоградського педуніверситету (1985-1991 рр.).
10. Подробная карта Херсонской губернии Александрийского и Елизаветградского уездов / Сост. Говен. 1818. ВІАР, ВУА, ф.846, оп.16, од.зб.20090.
11. Рябков П.З. Карта Елизаветградского уезда. Поч. XX ст. ЦНБ НАНУ, зал картографії.
12. Словник гідронімів України. - К.: Наук, думка, 1979.
13. Словник української мови: В 11-ти т. / Гол. ред. І.К. Білодід. - К.:, 1970- 1980. -Т.І-ХІ.